

СПІВВІДНОШЕННЯ СВОБОДИ І СВОБОДИ ФІЛОСОФУВАННЯ У ФІЛОСОФІЇ БЕНЕДИКТА СПІНОЗИ

Свобода є однією з ознак людської екзистенції, відтак не дивно, що філософи приділяли і приділяють їй значну увагу. Не обійшов цю проблематику у своїй творчості і Бенедикт Спіноза. Саме йому належить тлумачення свободи як усвідомленої необхідності. Вільною, згідно з ним, є лише субстанція, тобто Бог, оскільки лише він один є причиною самого себе. Людина не має свободи волі, однак це не означає, що людина не має свободи. Свобода людини, на думку Спінози, полягає в усвідомленні відсутності власної свободи волі і, водночас, у приборканні афектів для того, щоб пізнавати Бога.

Розкриваючи питання свободи, Спіноза виокремлює і свободу філософування як один із різновидів втілення свободи людини в державі. Йому належить одне з найперших в історії світової філософської думки докладне і глибоке обґрунтування необхідності свободи слова, яку він називає свободою філософування. Згідно із Спінозою, свобода філософування – це право вільно висловлювати свої думки. У процесі докладнішого дослідження концепції свободи філософування можна було б зосередитися лише на політичній філософії Спінози. Однак не можна розглядати концепцію свободи філософування без розгляду її кореляції з концепцією свободи; розкрити концепцію свободи філософування Б.Спінози можна лише завдяки дослідженню загальної філософської концепції цього філософа, а не лише його соціально-політичних поглядів. Для повного розкриття концепції свободи філософування особливо важливим є з'ясування співвідношення між концепціями свободи і свободи філософування.

Проблематика свободи посідає важливе місце у філософії Б.Спінози. Зокрема, Бертран Рассел називає частини “Етики”, а саме – “Про людське рабство і силу афектів” і “Про могутність розуму та людську свободу”, в яких порушуються проблеми людської свободи, найбільш цікаві і, водночас, одні з найсуперечливіших. Спіноза був одним із перших філософів, хто розглядав свободу як пізнану необхідність, хоча в його працях така дефініція свободи не зустрічається. Концепція свободи у Спінози міцно пов'язана з його метафізикою, а відтак і з етикою. Адже вчиняти морально, згідно із Спінозою, це означає вчиняти, розуміючи свою природу. А одним з основних моральних завдань людини є стати вільною від дії афектів, що роблять адекватне пізнання природи людиною неможливим.

Розглянемо, як корелюються у творчості Спінози названі концепції – свободи і свободи філософування.

Згідно із Спінозою, людина перебуває у рабстві афектів. Рабством Спіноза називає “людське безсилля в приборкуванні й обмеженні афектів”. Людина, яка підпадає під дію афектів, уже не володіє собою настільки, що “хоча й бачить перед собою краще, але змушена прямувати до гіршого”. Однак, на думку Спінози, афекти крім недоліків мають і переваги. Це зауваження філософа досить важливе і ми до нього ще повернемося.

Під афектами Спіноза розуміє “стани тіла, які збільшують або зменшують властивість тіла до дії, сприяють їй або обмежують її, а водночас і ідеї цих станів” [2, 521]. Відтак людина, що перебуває під впливом афектів, є невольною, адже вони не сприяють пізнанню істини, тому причиною дій людині стає не її воля, а зовнішні чинники. Таке життя не можна назвати добродійним. “Діяти згідно з добродійністю є

для нас не чим іншим, як діяти, жити і зберігати своє існування... згідно з керівництвом розуму на основі прагнення власної користі” [3, 456], – відзначає Спіноза. Однак у цьому разі не всі афекти є небажаними для людини, адже одним із них є бажання. “Бажання є сама сутність людини, оскільки вона виявляється визначеною до певної дії будь-яким станом” [4, 381]. Саме завдяки бажанню людина усвідомлює свою сутність, яка полягає, на думку філософа, у скеруванні діяльності людини до її збереження, а відтак і до збереження і примноження могутності людини. За Спінозою, людина тим могутніша, чим вона є більш здатною до діяльності в названому напрямі. Ми спрямовуємо власні зусилля на досягнення цієї мети. Звідси Спіноза доходить висновку: вирішальним для визначення добра та зла є бажання людини. Якщо людина домагається чогось, то є добром.

Для людської природи таким добром є прагнення свободи. Згідно з вченням Спінози, людина не є вільною, оскільки вона не є *causa sui* – причиною самої себе. Філософ зауважує, що “вільною є така річ, яка існує лише за необхідності власної природи і визначається до дії тільки собою” [5, 493]. Свобода у Спінози міцно пов’язана з його теорією природи як єдиної субстанції. З бога – природи у Спінози впливає будь-яка річ, яка, відтак, існує необхідно, маючи причину свого існування природу. Таким чином, виключається можливість будь-якої випадковості. Випадковість є лише наше незнання певного причинно-дієвого зв’язку у цілісній логічній системі, якою є природа. Б.Спіноза визначає свободу через необхідність. Людина не визначається до дії сама собою – на неї діє низка зовнішніх обставин і факторів. Як тіло людини підкоряється змінам, так і на душу впливають пристрасті. Людина з огляду на це є рабом. Водночас, людина не згідна миритися з цими обставинами, вона прагне утвердитися у власній сутності, скеровуватися до дії самою собою. Шлях до цього Спіноза визначає через приборкання афектів за допомогою розуму. Розум тут відіграє головнішу роль за волю людини, адже воля, на думку філософа, не є нескінченою. Крім того, оскільки людина має причину, вона не має свободи волі. Розум, навпаки, має нескінчену кількість представлень. Там, де зникає спрямування до пізнання, зникає будь-яка воля. Однак пізнання означає здатність судження, адже пасивне сприйняття інформації з навколишнього світу є не чим іншим, як виявом могутності афектів і є противним природі людини. А розумова діяльність є найбільшим благом для людини, адже “вдосконалювати свій розум є найбільш корисним у житті, адже в цьому полягає найвище блаженство людини, оскільки блаженство є не чим іншим, як душевним задоволенням, яке полягає у споглядальному (інтуїтивному) пізнанню Бога” [6, 445], – твердить мислитель.

Однак більшість людей керуються у житті не настановами розуму, а егоїстичними спрямуваннями. Тому ці люди є слабкими. І навпаки, слідуючи своїй природі, пізнаючи світ, людина перетворює афекти із суб’єктів дії на людину на об’єкти її споглядання, і, відтак, стає вільною від їхньої дії. Саме у мисленні полягає людська діяльність. І саме ця діяльність за умови того, що вона є розумною, дає людині радість і насолоду. Страждання ж є не чим іншим, як наслідком усвідомлення людиною свого безсилля. Таким чином, мислення і діяльність у Спінози ототожнюються. Мислення згідно з настановами розуму, з перетворенням афектів із зовнішніх причин на об’єкти розгляду власного розуму, сприяють свободі людини, свободі її діяльності. Відтак, можемо зробити висновок, що розумова свобода від впливу афектів є свободою діяльності людини.

Як ми вже відзначали, людина завжди діє згідно з настановами власної природи. Однією з таких настанов є збільшення власної могутності, яке можливе лише за умови забезпечення можливостей пізнання. Вимушеною є і свобода філософування, оскільки вона є одним із виявів природи людини. Свобода філософування запобігає руйнуванню держави. Держава була б відносно сталим інститутом, якби складалася виключно з розумних людей.

Якби держава складалася винятково з людей, що живуть за приписом розуму, то владі було б легко ними керувати, оскільки саме завдяки своєму розумові люди вирішили жити в державі. Людина, що живе за законами розуму, розуміє, що жити в державі завжди краще, ніж у природному стані; вона прагне захистити державу, її власні інтереси збігаються з державними. Але у державі велику частку становить юрба. А характер юрби полягає в тому, що вона керується не розумом, а афектами: “Кожен думає, що він усе знає, і хоче всім порядкувати на свій розсуд...” [6, 445]. Привести всіх до єдиної думки майже неможливо, тому урядові важко уникнути розбратів серед підданих. Але від того, чи зможе влада зберегти мир, залежить процвітання держави. І зробити це є великим мистецтвом, великою працею.

Б.Спіноза загострює увагу на тій шкоді для стійкості держави, що несе у собі заборона свободи слова. Заборонити людям мислити, як вони мислять, просто неможливо. Але владі під силу заборонити людям говорити те, що вони думають. За своєю природою людина не вміє мовчати: “Це загальний недолік людей – довіряти іншим свої плани, хоча потрібно мовчати” [1, 221]. Але якщо придушити свободу слова, то люди думатимуть одне, а говоритимуть інше. Відтак, існуватиме загроза державному ладу, оскільки люди будуть невідвертими і привчаться до норм “подвійної моралі”. Отже, дізнатися, які настрої панують у суспільстві, буде неможливо.

Згадаймо і те, що держава у своєму існуванні залежить від людини. Держава, за Б.Спінозою, своїм виникненням зобов’язана не так прагненню людини до самозбереження, як самою природою людини. Навіть після виникнення держави людина не позбавляється своїх природних прав. У “Політичному трактаті” Спіноза твердить, що “... природне право кожного (у чому ми переконаємось, якщо належним чином розглянемо питання) у громадянському стані не зникає. Адже людина і в природному стані, і в громадянському діє за законами власної природи і зважає на власну користь” [3, 300]. У цьому полягає відмінність вчення Бенедикта Спінози від вчення англійського філософа Томаса Гоббса, який наголошував на тому, що в момент виникнення держави людина позбавляється своїх природних прав. Спінозівська концепція виникнення держави цікава і тим, що вона частково виправдовує егоїстичні мотиви людської діяльності. Головна відмінність між природним станом і державою полягає в тому, що “людина спонукувана страхом або надією для того, щоб зробити щось або від чогось утриматися, однак головна відмінність між ними (природним станом і державою) полягає в тому, що в громадянському стані всі бояться одного й того самого і для всіх одна й та сама причина безпеки і загальний устрій життя, що, звичайно, не зводить нанівець здатності судження кожного” [3, 316].

Як ми вже зазначали, одним із природних бажань людини є збільшення її могутності, що можливо лише за умов забезпечення можливостей пізнання. Ця природна властивість людини впливає і на державу. Згідно із Спінозою, від повноти реалізації природних прав людини (серед яких і право на пізнання) залежить і могутність держави. У “Теологічно-політичному трактаті” філософ говорить про таку категорію, як “могутність” (potentia) держави, яка є тим більшою, чим більшою є могутність кожного окремого громадянина. Своєю чергою, остання є виявом здатності людини до пізнання. Відтак, будь-яке обмеження цієї здатності, зокрема заборона філософування, призведе до того, що людина відчуватиме незадоволення, адже потреба у пізнавальному процесі є детермінованою самою природою людини, і її могутність зменшуватиметься, відтак зменшуючи і могутність держави.

Цей аспект, на думку Куно Фішера, спричиняє поступове відокремлення людини від держави; остання починає сприйматися людиною як механізм задоволення власних потреб. Із цим твердженням можна не погодитися, адже сам Б.Спіноза неодноразово вказує на зв’язок людини і держави, зокрема у тому, що самим своїм

виникненням держава зумовлена природою людини, а відтак вимога існування держави є скоріш іманентною, ніж зовнішньою.

Саме завдяки цьому держава має здійснювати свою політику так, щоб не панувати і не тримати людей у страху, а навпаки – так, щоб кожного звільнити від страху, щоб він жив у безпеці і спокої, тобто мав своє природне право на існування і діяльність без шкоди собі й іншому. Те саме стосується і свободи філософування. Згідно із Спінозою, розумна людина прагне до того, щоб і інші мали змогу пізнавати природу. Людина, яка підпорядковується розуму, буде більш вільною у державі, в якій усе зв'язане загальними постановами, ніж на самоті, коли вона підкоряється самій собі. Це пов'язано з тим, що людина, що живе за настановами розуму, бажає іншим того самого блага, до якого вона прагне, а саме – пізнання. Однак вона не має нав'язувати свою точку зору іншим, адже це свідчитиме про те, що людина перебуває під впливом афектів. Таким чином виходить, що в дійсності метою держави є свобода як така. Отже, кожен має поступитися лише правом діяти на власний розсуд, а не правом розмірковувати і судити. Але й не всі думки варто дозволяти: якщо хтось доводить, що певний закон суперечить здоровому глузду і має бути скасований, то цій людині варто представити свою думку на обговорення верховній владі і нічого не робити проти закону – така думка і поведінка гідні заохочення. А якщо хтось висловлюється з метою обвинуватити в несправедливості (“неправосудді”) начальство і зробити його ненависним для юрби, або прагне скасувати закон усупереч волі начальства, то він вважатиметься руйнівником спокою і бунтівником. Відповідно до навчання Б.Спінози, всі думки можуть бути допущені, крім тих, які безпосередньо або опосередковано призводять до руйнування держави. Тому кожний може думати і говорити з повною волею, не порушуючи прав інших. У цьому полягає свобода для кожної людини в суспільстві.

Отже, підіб'ємо підсумки. На думку Спінози, ніхто, крім Бога, не може бути вільним, оскільки бути вільним означає бути причиною самого себе. Відповідно до своєї теорії афектів філософ стверджує, що одним із найсильніших афектів є бажання. Бажання – це не просто прагнення до чогось, а спосіб збільшення власної здатності до існування. Далі Спіноза описує шлях пізнання від чуттєвого до адекватного, що сприяє самореалізації людини. Таким чином, людина пізнає природу і стає мудрою, розуміючи, що вона вільна в необхідності.

Згодом мислитель розкриває сутність держави, яка, на його думку, полягає в тому, щоб забезпечувати кожному громадянину реалізацію повною мірою його прав, зокрема і природних, не обмежуючи права інших. Також Спіноза стверджує, що могутність держави зростає з кожним із її громадян, відтак має зростати і могутність громадянина. Могутність людини зростає тоді, коли людина утверджується в існуванні, а для цього потрібне адекватне пізнання природи. Відтак, у кінцевому підсумку, свобода філософування забезпечує можливість адекватного пізнання для кожної людини, слугує людині для пізнання світа, а відтак, і для звільнення. Таким чином, коли ми кажемо про кореляцію свободи і свободи філософування, то відзначаємо, що перша є однією з передумов реалізації другої.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Спіноза Б.* Теологічно-політичний трактат. – К., 2003.
2. *Бенедикт Спіноза.* Избранные произведения: В 2-х тт. – М., 1957. – Т. 1.
3. *Бенедикт Спіноза.* Избранные произведения: В 2-х тт. – М., 1957. – Т. 2.